

УДК 821.161.2-13.09 Т. Шевч. : [7.046:398.47]

АРХЕТИП ВЕЛИКОЇ МАТЕРІ У ТВОРЧІЙ РЕЦЕПЦІЇ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА: ДЕМОНІЧНІ МОДУЛЯЦІЇ

Вікторія КМЕТЬ

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
Наукова бібліотека,
вул. Драгоманова, 5, Львів, Україна, 79601*

Проаналізовано прояви і трансформацію архетипного образу Великої Матері у творчій інтерпретації Т. Шевченка, також окреслено головні морально-етичні константи у контексті аналізу літературної дифузії архетипного образу відьми.

Ключові слова: архетип, архетип матері, архетипний образ відьми, символ.

Явище міфологізму у літературі – одна з найцікавіших граней дослідження конструювання художнього тексту, вона апелює до міфологічного мислення, залучення до літературного тексту фольклорного та етнографічного матеріалу тощо. Із прадавніх віків для людини міф був спробою упорядкувати і пояснити навколишній світ, ту дійсність, яку вона споглядала. Міф давав людині відчуття безпеки, впорядкованості космічно-біологічного циклу Всесвіту. Згідно із твердженням Мірче Еліаде, міф пропонує людині ті *одвічні архетипи*, наслідування яких стримує руйнівну дію історичного часу [7, с. 55–56]. І якщо для первісної людини міфологічне мислення було відображенням її світовідчуття, точніше – самої дійсності, то що далі людина віддалялася від міфологічного мислення, то глибше в її свідомості маскувалися міфологічні конструкти, які сформували той незбагнений пласт несвідомих образів, що повсякчас зринають у формах мистецьких текстів та повсякденному житті. Один із таких архетипних конструктивів – архетип Великої Матері – розглянемо у цьому дослідженні. Отож, головне завдання статті полягає у відстеженні проявів і трансформації архетипного образу Великої Матері у творчій рецепції Т. Шевченка, аналізі варіантів його літературної дифузії та демонічних модуляцій.

Архетипний символ демонструє дивовижну суголосність у різних міфологіях світу, навіть за відсутності можливих історичних впливів чи асиміляційних процесів. Таємницю проявлення архетипів, що мають надзвичайно потужну комунікативну силу, відкрили психоаналітики, здобутки яких мали неабияке значення у гуманітарній сфері, адже завдяки тлумаченню певних явищ і проблем людської психіки у науковому доробку Зигмунда Фрейда, Карла Юнга та апологетів психоаналітичної школи, сьогодні немає жодного сумніву, що логіка міфу і міфологічні конструкти є універсальними сталими константами людської

психіки, які продовжують жити у її незвіданих глибинах, крокуючи від покоління до покоління.

Попри численні спроби осмислення і тлумачення поняття *архетип*, сучасний стан проблеми демонструє неоднотайність його дефініції. Як стверджував Сергій Аверинцев, цей термін використовують просто для позначення фундаментальних та загальнолюдських міфологічних мотивів, початкових схем уявлень, які лежать в основі будь-яких художніх, у тому числі й міфологічних структур вже без обов'язкового зв'язку з юнґіанством як таким [1, с. 44]. Універсальні першообрази проявляють себе у всіх можливих видах мистецтва, вербального та невербального, колективного та індивідуального. Архетип, що промовляє крізь сталі конструкти, вводить їх у сферу універсального, позачасового та позапросторового, незважаючи на переосмислення та варіативність інтерпретацій, вплив соціокультурних та історичних реалій, горизонту очікувань реципієнтів тощо.

Архетип Великої Матері Е. Мелетинський пов'язує із образом богині родючості, міфологічним уособленням землі. На думку дослідника, цей архетип має стосунок до космосу, хаосу, творчого начала, циклу смерті і відродження тощо, із ним також генетично пов'язаний образ відьми, мачухи, матері героя, мадонни тощо [9, с. 44]. Очевидно, що у добу матріархату образ жінки був домінуючим, однак із розвитком патріархальної світоглядної системи, він поступово витіснявся на маргінес, часто-густо асоціювався із хаосом, із божествами нижнього світу, інферальною сферою. Усі ці процеси залишили свій вагомий слід у творчій експресії літературного процесу.

Шевченкові твори неодноразово ставали предметом зацікавлень літературознавців. Численні дослідження Шевченкової творчості зосереджені на домінуванні архетипу матері (Берегині, матері-України, Богородиці тощо) у творчій рецепції поета та звертають особливу увагу, яку автор приділяє конструюванню образу-символу жінки-матері та покритки. На думку Григорія Грабовича, постать матері та її функція у Шевченкових текстах походить не з традиційного чи ідеологічного конструкту, а з «глибших психічних джерел», це не просто адресат ліричних звертань, до якого скеровані емоції автора, – це частина поетичного «я» [5, с. 31]. Так у поемі «Відьма» Т. Шевченко із болем зітхає над постаттю божевільної Лукії:

Що ж се таке? Се не мара.
Моя се мати і сестра.
Моя се відьма, щоб ви знали [13, с. 266].

Отже, бачимо, як у тексті змінюється наративна перспектива від персонажа чи ліричного героя до самого автора, який, співпереживаючи, частково перебирає на себе функцію головного героя тексту, долю матері-покритки, – «неначе цвяшок, в серце вбитий» [14, с. 101]. Мотив автобіографізму та вивільнення від репресуючого дискурсу в текстах проявляється на вербальному рівні – промовляння як форма подолання та зцілення. Так, божевільна Лукія, мов мара, бликає, виливаючи свій біль (проекція на поневіряння Марка Проклятого, Агасфера), відтак, розмова зі старим циганом – ремінісценція сповіді –

звільнення від спокутуваного гріха, а також і болю матері-покритки. Коли у циганському таборі все затихло, лише старому циганові Лукія відкриває свою страшну правду. Це кінцева точка перегриниці покритки, саме тут вона знаходить свій спокій і зцілення:

Щось таке їй поробила
Стара Маріула.
Якимсь зіллям напувала,
То воно й минулось [13, с. 276].

Поняття гріха, його покути, дуже часто постає у творах Кобзаря, воно є ледь не наскрізним, водночас, як стверджував митрополит Іларіон (І. Огієнко), поет розуміє гріх у значенні церковному, або у значенні порушення чеснотних максим взагалі, і «коли Шевченко згадує про гріх, то поруч ставить і Бога», отож, «гріх мусить бути спокутуваний на цьому світі» [10, с. 197–198]. Попри увесь трагічний пафос, насправді Т. Шевченко маркує у своїх текстах антонімічну пару любов–зло у парадигмі любові–милосердя та протилежного їм – вселенського зла. Того зла, що зростає у душі кожної людини та резонує у ще більших масштабах. Не випадково для одного з варіантів тексту поет обирає епіграф із псалма: «Да приїдець же смерть на ня, и да снидуть во ад живи, яко лукавство въ жилищахъ ихъ, посредѣ ихъ» [12, с. 584]. Зло у Т. Шевченка має антропологічну й метафізичну природу – це протиставлення мікро- та макрокосмосу людини, яка носить у собі потенціал обирати любов чи її девіантні симулякри. Злу як вияву іманентної риси людини поет протиставляє всепрощення, милосердя і любов («агапе»). Так у поемі «Відьма» Лукія прощає пана, який знівечив її долю та її дітей, апогей Лукіїного милосердя – спроба врятувати свого ката, а також молитва за прощення його гріхів, бо «примиреному присняться / І люде добрі, і любов» [13, с. 265]:

А вона набрала зілля
Та пішла в палати
Лічить його, помагати,
А не проклинати.
Не помогла болящому,
Бо не допустили.
А як умер, то за його
Богу помолилась,
І жила собі святою [13, с. 277].

Отож, любов і милосердя стають головною константою у поемі, домінантним моральним імперативом. Покритка Лукія, що залишила родину, отримує не лише прощення батька, звільняється від божевілля, але її милосердя сягає найвищого рівня – християнського всепрощення. Цей кульмінаційний образ «святої» відьми Т. Шевченко ставить на противагу злу. Любов для поета є «чинником життєвої постави, всієї діяльності, емоційним, і то часто-густо першопочатковим, імпульсом ліричних тенденцій, джерелом і душевним поштовхом до втілення в Слові того, що осягнуто розумом, що затаєно в серці й

пам'яті» [3, с. 156]. Відтак, бачимо літературну дифузію фольклорного образу відьми, адже у Т. Шевченка відьма постає святою страдницею. У варіанті першої редакції поеми «Відьма», що мала з'явитися друком під назвою «Осика», поет дотримується народних вірувань про особливості поховання відьом – Лукію ховають без права на заупокійну молитву та вбивають осиковий кілок у її могилу:

Найшли її, громадою
Без попа сховали,
І в могилу осиковий
Кілок забивали [12, с. 393].

У цій редакції Т. Шевченко частково позбувається фольклорного контексту, принаймні акцентує увагу на людській жорстокості та несправедливості людського осуду, що «горді, неправедні, своїм судом судять» [13, с. 277]:

Люде добрі і розумні
Добре її знали.
А все-таки покриткою
І відьмою звали [13, с. 277].

Водночас поет досить активно залучає до тексту поеми «Відьма» фольклорний та етнографічний матеріал. Так, Лукія з'являється у циганському таборі у напівпритомному стані, її вигляд і поведінка не відповідають звичаєвим нормам:

Якась людина. На ногах
І на руках повиступала
Од стужі кров; аж струпом стала.
І довгі коси в реп'яхах
О поли бились в ковтунах [13, с. 266].

Розпущене волосся, що збилося у ковтуни, у тексті виступає маркувальним елементом, який вказує на належність істоти до інфернальної сфери – вона ж «уже забула говорить» [13, с. 267], отож, не людина, не говорить людською мовою, тобто не належить до світу живих – мовчання як ознака смерті, перебування у потойбіччі. Варто також згадати, що Т. Шевченко проілюстрував цю поему, що є надзвичайно важливим елементом дослідження, адже промовляння автора до реципієнта у кількох площинах надає багатогранності образу і ширше поле для його прочитання. Це рідкісний випадок, коли Шевченко-художник ілюструє тексти Шевченка-поета. На рисунку до поеми «Відьма» зображено ледь окреслені обриси жіночої постаті, які проступають крізь темряву, мов примара. Очевидно таке її зображення мало відобразити її не-присутність у світі живих, невизначеність її особи – перед циганами опинилось щось «те, що співало»:

...Мара! Мара!
Цигане крикнули, схопились.
А перед ними опинилось

Те, що співало. Жаль і страх! [13, с. 266]

Такі вказівні риси інфернального світу формувалися під впливом або-бонних уявлень про етнічних сусідів, стверджує О. Белова, коли антропологічні риси сусідських народів слугували вказівкою на зв'язок іновірців із нечистою силою та потойбічним світом [4, с. 41]. Циганський табір також є територією не християнського світу, а інфернального простору, цей простір належить *іншим*. Отож і Лукія якийсь час перебуває у часопросторі *іншості*:

Приблуду водили.
І співала, й танцювала,
Не пила й не їла...
Неначе смерть з циганами
По селах ходила [13, с. 276].

Згідно з уявленнями наших предків будь-що, що виходило поза межі усталеної «норми», могло слугувати символом іншого світу. Так, у поемі «Утоплена» стан матері, що збожеволіла від злості до рідної доньки, також Т. Шевченко змалював за допомогою інфернальних маркерів – вона розхристана й боса рве на собі волосся:

Мати дивиться на неї,
Од злості німіє;
То жовтіє, то синіє;
Розхристана, боса,
З роту піна; мов скажена,
Рве на собі коси [16, с. 205].

Водночас мати за посередництвом контакту із магією отрує доньку:

«Заворожена!..Стривай же! –
Шепче люта мати. –
Треба трути роздобути,
Треба йти шукати
Стару відьму!»
Найшла відьму,
І трути достала,
І трутою до схід сонця
Дочку наповала [1, с. 204].

Але варто наголосити, що образ відьми тут постає нейтральним, адже автор не конструє образ відьми, а саме мати-убивця перебирає на себе демонічні риси. Її гріх дітовбивства постає як прояв девіантної любові.

Стан божевілля, як ознака перебування у потойбічному світі, також тотожний оголеності. За народними віруваннями неприкрите тіло означало належність до того світу – відьма знімала з себе одяг, перш, ніж здійснювати магічний ритуал, тобто проводила ритуал переходу в інший світ. Цей мотив

Т. Шевченко використав у тексті поеми «Марина». Збожеволіла дівчина танцює оголена на згарищі пана, який скалічив її молодецьке життя, водночас про свою матір вона говорить, як про таку, що прийшла зі світу живих. Її плач і регіт, танок смерті – все це також є маркувальними елементами інфернального стану – «ні, не плачу, регочусь» [14, с. 108]:

Та й диво там таки було!
Марина гола-наголо
Перед будинком танцювала
У парі з матір'ю! – і страх –
З ножем окровавленим в руках
І приспівувала (...)
...А ви до мене на весілля
з того світу прийшли? [14, с. 106]

Інтерпретація демонічного простору у Шевченкових текстах детермінується вірою у потойбічне життя як продовження життя у цьому світі, зазначив митрополит Іларіон: «У Шевченка бачимо глибоку віру в позагробове життя, у “той світ”. У нього “той світ” – наступний світ» [10, с. 215]. Водночас у праці «Дохристиянські вірування українського народу» Іларіон обґрунтував тезу, що християнство частково успадкувало сформований морально-етичний кодекс слов'янського язичницького світу. Автор простежує генеалогію виникнення та формування уявлень українців про інфернальний світ. Християнство, згідно із його твердженням, застало в українського народу вже сформовану систему поглядів про світ, зокрема і демонологію, але «істоту її змінило мало» [8, с. 123].

Важливою рисою української демонології є її певна м'якість, духи української демонології «м'якші», лагідніші, більш опоетизовані у зображенні, часом навіть кумедні [6, с. 375]. Як носій української традиційної культури інфернальний простір Т. Шевченко конструє, дотримуючись усталених уявлень, опираючись на фольклорний та етнографічний матеріал, демонічний світ він конструє у своїх творах досить «нейтральним», що певною мірою продиктовано і засадами романтизму. Згадаймо, наприклад, малюнок Т. Шевченка «Русалки», на якому зображено дівчат у повітряному танку: легкість і м'якість ліній, вуалі, що огортають тіла русалок, грайливі посмішки на їх обличчях – все це створює гармонійну картину нічного світу, де нічого не свідчить про якусь ворожість.

Важливішим все ж для Т. Шевченка є морально-етичний чинник, діалог людини і Бога, любов і милосердя як прояв Абсолюту. Не випадково кульмінацією проявлення архетипного образу матері у текстах поета традиційно прийнято вважати поему «Марія». На противагу злу та мотиву гріха автор конструє світлий образ материнства та милосердя:

О світе наш незаходимий!
О Ти, Пречистая в женах!
Благоуханний зельний крине! [15, с. 313]

Образ Діви Марії, жінки-матері Т. Шевченко змальовує у межах християнської інтерпретації, як апофеоз любові та універсальних моральних максим. Християнська традиція інтерпретує Богородицю як жінку, що стала вмістилищем Бога і принесла у світ спасителя людства – «ліствице небесна нею зійшов Бог» [2, с. 65], «тверда опоро віри», «радуйся, бо Тобою спустошене пекло» [2, с. 67], «земле обітована» [2, с. 69], «Тобою знищено злочин», «Тобою відчинено рай» [2, с. 71]. У традиційному етнокультурному дискурсі жінка відігравала домінуючу роль – від магічного ритуалу до образу-символу Берегині. Відтак, менш маргіналізований, образ-символ жінки не зазнавав різкої демонологізації. У цьому контексті досить цікавим видається зображення матері-циганки на картині «Циганка-ворожка». Належну за народними уявленнями до демонічного світу, Т. Шевченко змальовує її, мов мадонну: лагідний погляд на долоню дівчини, смиренно похилена голова, м'якість постави, але найголовніша деталь її образу – це дитя, яке циганка несе на спині – образ матері з дитям, опоетизована святість материнства.

Отож, можна підсумувати, що осердям Шевченкових соціокультурних та історіософських інтенцій є тема любові, милосердя та християнського всещоплення. У координатах цих моральнісних максим постає ціннісна домінанта – архетипний образ матері. Тема материнства та символ жінки як структурна і семантична одиниця творчої рецепції поета є подекуди амбівалентним, однак літературна дифузія цього образу позбавлена відверто демонічного начала. Також не варто відкидати і такого впливового чинника на творчість Кобзаря, як матріархальна етнотрадиція у ставленні до жінки, пріоритету жіночого начала в українській культурі.

Список використаної літератури

1. *Аверинцев С.* Софія – Логос. Словник / Сергій Аверинцев. – [Вид. друге, випр. і допов.]. – К. : Дух і Літера, 2004. – 640 с.
2. *Акафістник.* – К. : Вид. від. УПЦКП, 2007. – Т. 1. – 367 с.
3. *Барабаш Ю.* Просторинь Шевченкового Слова: текст–контекст, семантика–структура / Юрій Барабаш. – К. : Темпора, 2011. – 510 с.
4. *Белова О.* Этнокультурные стереотипы в славянской народной традиции / О. В. Белова. – М. : Индрик, 2005. – 288 с. – (Традиционная духовная культура славян. Современные исследования).
5. *Грабович Г.* Шевченко, якого не знаємо (З проблематики символічної автобіографії та сучасної рецепції поета) / Григорій Грабович. – К. : Критика, 2000. – 317 с.
6. *Ефименко П.* Суд над ведьмами / П. Ефименко // Киевская старина. – 1883. – Т. 7. – № 11. – С. 374–401.
7. *Элиаде М.* Космос и история. Избранные работы / Мирча Элиаде ; пер. с франц. и англ. ; общая ред. члена-корр. АН СССР И. Р. Григулевича, д-ра филол. наук М. Л. Гаспарова. – М. : Прогресс, 1987. – 312 с.
8. *Ларіон (Митрополит).* Дохристиянські вірування українського народу : історично-релігійна монографія / Митрополит Ларіон [Іван Огієнко] ; Ін-т дослідів Волині. – Вінніпег, 1965. – 424 с. – (Волиняна. XIV). – Паралельний титульний лист англ. мовою.

9. Мелетинский Е. М. О литературных архетипах / Е. М. Мелетинский ; Российский государственный гуманитарный ун-т. – М. : 1994. – 136 с. – (Чтения по истории и теории культуры ; вып. 4).

10. Огієнко І. Тарас Шевченко / Іван Огієнко (Митрополит Іларіон) ; упоряд., автор передм. і комент. Микола Тимошик. – К. : Наша культура і наука, 2002. – 440 с. – [Вид. проект Фондації імені митрополита Іларіона (Огієнка) “Запізніле вороття”. Сер. 1. “Рукописна спадщина” ; т. 2].

11. Плющ Л. Екзод Тараса Шевченка: Навколо “Москалевої криниці” : Дванадцять статтів / Леонід Плющ. – К. : Факт, 2001. – 384 с.

12. Шевченко Т. Відьма / Тарас Шевченко // Повне зібрання творів : у 12 т. Т. 1. : Поезія 1837–1847/ Т. Шевченко – К. : Наукова думка, 2001. – С. 378–393.

13. Шевченко Т. Відьма / Тарас Шевченко // Повне зібрання творів : у 12 т. Т. 2. : Поезія 1847–1861/ Т. Шевченко – К. : Наукова думка, 2001. – С. 265–277.

14. Шевченко Т. Марина / Тарас Шевченко // Повне зібрання творів : у 12 т. Т. 2. : Поезія 1847–1861/ Т. Шевченко – К. : Наукова думка, 2001. – С. 101–108.

15. Шевченко Т. Марія / Тарас Шевченко // Повне зібрання творів : у 12 т. Т. 2. : Поезія 1847–1861/ Т. Шевченко – К. : Наукова думка, 2001. – С. 311–328.

16. Шевченко Т. Утоплена / Тарас Шевченко // Повне зібрання творів : у 12 т. Т. 1. : Поезія 1837–1847/ Т. Шевченко – К. : Наукова думка, 2001. – С. 202–206.

Стаття надійшла до редакції 04.04.2013

Прийнята до друку 25.04.2013

THE GREAT MOTHER ARCHETYPE IN TARAS SHEVCHENKO'S ARTISTIC RECEPTION: DEMONIC MODULATION

Victoria KMET'

*Ivan Franko National University in Lviv,
University Library,
Drahomanov Str, 5, Lviv, Ukraine, 79601*

The article analyzes implications and transformation of the Great Mother archetypal image in T. Shevchenko's artistic interpretation; also the main ethical constants are identified in the context of literary analysis of diffusion of the witch archetypal image.

Key words: archetype, archetype of Mother, archetypal image of witch, symbol.

**АРХЕТИП БОЛЬШОЙ МАТЕРИ В ТВОРЧЕСКОЙ РЕЦЕПЦИИ
ТАРАСА ШЕВЧЕНКО: ДЕМОНИЧЕСКИЕ МОДУЛЯЦИИ**

Виктория КМЕТЬ

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
Научная библиотека, ул. Драгоманова, 5, г. Львов, Украина, 79601*

Проанализированы проявления и трансформация архетипного образа Большой Матери в творческой интерпретации Т. Шевченко, также очерченно главные морально-этические константы в контексте анализа литературной диффузии архетипного образа ведьмы.

Ключевые слова: архетип, архетип матери, архетипный образ ведьмы, символ.

